

**ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ
(19-րդ դ.)**

Օսմանյան կայսրության տերերն իրենց բնույթով քոչվորական տիպի ժողովուրդների ներկայացուցիչներ էին: Այն երկրները, որ նրանք նվաճել էին՝ նստակյաց ժողովուրդների պետություններ էին, ուր տարբեր մշակութային ավանդույթներ ունեցող ազգեր արդեն դարեր ի վեր զբաղվում էին հողագործությամբ, արհեստներով, արվեստներով, վաճառականությամբ, ունեին գիտական, գրական բանավոր ու գրավոր ավանդույթներ, որոնք պիտի շարունակվեին արդեն որպես հպատակ ժողովուրդների գլխավոր զբաղմունք և գոյության միջոց: Գերավարված ժողովուրդների հետ ապրելով, մահմեդական մասը աստիճանաբար պիտի սկսեր նրանց նման մշակել՝ հողը, ընդօրինակել նստակյաց հպատակ ժողովուրդների զբաղումները, նորովի փորձելով ապահովել իր կյանքը, շնորհիվ իր հպատակների՝ տեր դառնալով նաև մշակութային նոր արժեքների:

Հայերի դերը Օսմանյան կայսրության մշակութային կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում չափազանց զգալի է եղել: Արևմտահայ մշակույթը, չնայած սոցիալ-տնտեսական տաժանելի ու անարդար պայմաններին, 18-րդ դարից սկսած այնպիսի մի հզոր զարթոնք է ապրել, որ դուրս է եկել զուտ ազգային, հայկական սահմաններից, դարձել Կայսրությունում լուսավորությանը, եվրոպականացմանն ուղղված շարժման առաջամարտիկ:

Այս ներազդման, համագործակցության հաջողությունն առանձնապես պայմանավորված էր բոլորին հասկանալի, մի ընդհանուր արտահայտչամիջոցի գոյությամբ, որը դարձավ հայատառ թուրքերենը:

Հայատառ թուրքերեն գրականության առաջին նմուշները պատկանում են 14-րդ դարին: Բռնի մահմեդականացման, թուրքացման քաղաքականության արդյունքում Արևելյան վիլայեթներում իրենց պատմական հողերի վրա ապրող ավելի քան կես միլիոն հայեր թրքախոս էին դարձել: Լեզուն կտրելու, մահվան սպառնալիքով արգելված է եղել խոսել հայերեն: Քարոզն անգամ եկեղեցիներում թուրքերեն է հնչել: Ահա մեր ժողովրդի թուրքախոս այս հատվածի համար է ծնունդ առել հայատառ թուրքերենը՝ որպես արևմտահայության ինքնապահպանման ու ուժացման դեմ պայքարի միջոց, հաղորդակցման միջոց ոչ միայն հայերեն չիմացողների, թրքալեզու դարձածների, այլ նաև մասամբ հայերենին տիրապետողների համար:

Որպես մշակույթի մի հզոր, բազմաժանր ու ինքնուրույն, ինքնաբավ ճյուղ, հայատառ թուրքերենի ինստիտուտը ոչ միայն արդարացրել է արևմտահայությանը ծառայելու իր առաքելությունը, այլև վերաճել է ավելի լայն գործոնի: Նա, առավելապես գոյության տպագրական¹ շրջանում, ծառայել է նաև Օսմանյան կայսրության

¹ Արծակ, նաև չափածո հայերեն ու հայատառ թուրքերեն բազմաթիվ ժամանակագրություններ (խրոնիկաներ) Կայսրության որոշակի ժամանակաշրջանում կատարված դեպքերի, նրա սուլթանների, վեզիրների պատմության թերևս միակ գրավոր, եզակի ու բացառիկ հավաստի աղբյուրներն են հանդիսանում: Այսօր էլ հայատառ թուրքերեն մատենագիտությունը անսպառ աղբյուր է ներկայացնում Թուրքիայի պատմության ու կյանքի տարբեր բնագավառների ուսումնասիրության համար: Այս առումով կարևոր էր ստամբուլահայ մատենագիր ու բանասեր, բազմաթիվ թուրքական պարբերականներին ու հանրագիտարաններին իր գիտական հոդվածներով 40 տարի աշխատակցող Չևրեք Բամպուլեճյանի թուրքերենով եղած աշխատությունների քառահատոր գիտական հետմահու հրատարակությունը Օսման Քյոքերի կողմից: Այն տուրք է նաև հայ (հայատառ թուրքերեն) մատենագրության, որը թուրքական պատմագրության համար անփոխարինելի արժեք է ներկայացնում: Մեզ հետաքրքրող նյութի առնչությամբ այստեղ կգտնեք նաև այն հայ երևելի տոհմերի, ամիրայական գերդաստանների մասին, որոնք սերնդե սերունդ իրենց ձեռքում են պահել մի շարք պալատական պաշտոններ՝ ճարտարապետների, փողերանոցի, վառողարանի, ժամագործների, նկարիչների, ոսկերիչների ու արծաթագործների, ակնագործների և այլն:

թուրքալեզու ժողովուրդներին, իր մեծագույն ներդրումն ունենալով նրանց ընդհանուր, մշակութային զարգացման, լուսավորության գործում: Այս պնդումն առաջին հերթին և առավելապես վերաբերում է թուրք ժողովրդին:

Ձեռագիր մի հսկայական, եզակի ու անգնահատելի ժառանգություն, որը գեղարվեստական, պատմական², գիտություններին վերաբերող երկեր են: Արդեն միայն հայատառ թուրքերեն բանահյուսական, աշուղական գրականությունն իրական գանձարան է ոչ միայն հայկական մշակույթի, այլև կայսրության այլ ժողովուրդների, առաջին հերթին թուրք ժողովրդի մշակույթի համար:

Առաջին հայկական գրքերը տպագրել են Վենետիկում, 1512-3թթ. Հակոբ Մեղապարտի կողմից³:

Stu` Pamukciyan Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Yayına hazırlayan Osman Köker. Cilt 1-İstanbul yazıları; Cilt 2-Ermeni Harfli Türkçe Metinler; Cilt 3-Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar; Cilt 4-Biyografileriyle Ermeniler, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002-2003, s. 249, 255, 373, 449.*

² Արծակ, նաև չափածո հայերեն ու հայատառ թուրքերեն բազմաթիվ ժամանակագրություններ (խրոնիկաներ) Կայսրության որոշակի ժամանակաշրջանում կատարված դեպքերի, նրա սուլթանների, վեզիրների պատմության թերևս միակ գրավոր, եզակի ու բացառիկ հավաստի աղբյուրներն են հանդիսանում: Այսօր էլ հայատառ թուրքերեն մատենագիտությունը անսպառ աղբյուր է ներկայացնում Թուրքիայի պատմության ու կյանքի տարբեր բնագավառների ուսումնասիրության համար:

³ Օսմանյան կայսրությունում տպագրական գործի մասին գրելը համեմատաբար դյուրին է, քանզի այս մասին նյութերի սղություն գոյություն չունի: Ավելին, մեր մշակույթի այս ճյուղին նվիրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, ժամանակակիցների մեծ ու փոքր աշխատություններ: Մենք առավելապես արժեքավոր ենք գտնում Թեոդիկի(Թեոդորոս Լափչինյանի) «Տիպ ու տառ»-ը (Կ.Պոլիս, 1912), նվիրված հայ տպագրության 400 ամյակին, 1512-1912թթ., նրա և Ազգային Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի երկարամյա, բովանդակալից ու մինչ օրս իրենց արժեքը չկորցրած «Տարեցոյց»ները: Գալով թուրքական մշակույթին առավելապես ծառայություն մատուցած հայատառ թուրքերեն գրականությանն ու պարբերական մամուլի հրատարակություններին, ապա այս մասին տես մեր Հ.Ստեփանյան «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» մենագրությունը (Եր. 2001) և «Հայատառ թուրքերեն գրքերի եւ հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն» (Ստամբուլ, 2005) աշխատությունները, առանձին հոդվածներ:

Առաջին հայկական տպարանը Կ.Պոլսում հիմնադրվել է Աբգար Թոխաթեցու(Եվդոկացու) կողմից 1564թ. Վալիդե խանում, գործել մինչև 1569թ: Նրանից է սկսվում Օսմանյան կայսրությունում հայկական տպագրական գործի, տպագրական մշակույթի փառավոր ճանապարհը, տալով տպագրիչների, տառաստեղծների, տառածույլների, հրատարակիչների, տպարանատերերի հարյուրավոր անուններ, որոնք մեծագույն ավանդ են ունեցել մեր ժողովրդի և Օսմանյան կայսրության զարգացման պատմության մեջ⁴:

1677թ. ակնցի Երեմիա Քյոմուրճյանը Ստամբուլի Գումգափու թաղում երկրորդ հայկական տպարանն է հիմնադրում:

Գրիգոր Մարգվանցին (Մերջանզադե Գրիգոր դպիր Մարգվանցի, ?-1735) և Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցին (1670-1747) 1694թ. հիմնադրվում են Պոլսի 3-րդ, «Աստվածատուր Դպրի» հայկական տպարանը, որը գոյատևում է մոտ 45 տարի:

19-րդ դարի սկզբին Կ.Պոլսի հայ տպարանների թիվը հասնում է 25-ի:

1486 թ. Մայնցում, դեռևս Գուտենբերգի կողմից հիմնադրված տպարանում հրատարակվել է Բերնարդ ֆոն Բրայդենբախի «Ճանապարհորդություն դեպի ավետյաց եկիր» գիտական նկարազարդ ուսումնասիրությունը՝ "Peregrinatio in Terrum Sanctam": Այս գործն արդյունք էր Մայնցի տաճարի դեկան և զանապահ Բերնարդ ֆոն Բրայդենբախի 1483-1484 թթ. Երուսաղեմ կատարած ճանապարհորդության: Գրքում շարադրված են հայերի մասին եզակի հետաքրքրություններ կայացնող նյութեր: Այստեղ տպագրված է փայտի վրա փորագրված մի աղյուսակ: Այն ներկայացնում է հայկական այբուբենը և տառերի անվանումները: Աղյուսակն արված է եղել պալատական նկարիչ Ռոյվիխի կողմից, որն ուղեկցել է Բերնարդ ֆոն Բրայդենբախին իր ճանապարհորդության ընթացքում: Այսպիսով առաջին տպագիր հայկական այբուբենը 515 տարեկան է: (Այս մասին տես՝ «Հայրենիքի ծայն» թերթ: Եր., 1986, հունվարի 22):

⁴ Առաջին հայերեն Աստվածաշունչը Կ.Պոլսում տպագրվել է 1705թ. Պետրոս Լաժինացու կողմից: Առաջին հունական տպարանը Իզմիրում Օբսֆորդի Բալլիոլ կոլեջի շրջանավարտ Նիկողեմուս Մետաքսասի 1627թ.Անգլիայից բերված մամուլով ու տպագրական տառերով է հիմնադրվում: Թուրքական առաջին տպարանը միայն 1728 թ. է հիմնադրվում:

Հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականությունն ընդարձակ աշխարհագրություն ունի: Հրատարակվել է աշխարհի մոտ 50 քաղաքների 200-ից ավելի տպարաններում: Միայն Կ.Պոլսում 1730թ. սկսած այն տպագրվել է մոտ 85 տպարաններում: Ունեցել է իր սոցիալ-քաղաքական, կրոնական կողմնորոշումը, իր գրական, լուսավորական նպատակները: Ավելի քան 250 տարիների ընթացքում տպագրված հայատառ թուրքերեն գրքերի թիվն անցնում է 2500-ից: Հավելենք այս ամենին թատրոնի համար կատարված 500-ից ավել թարգմանությունները, փոխադրությունները, նրանց կրթական, լուսավորական, մշակութային ահռելի նշանակությամբ: Հայատառ թուրքերեն մամուլը կազմում է մոտ 130 անուն պարբերականների 1840-1947թթ. ընկած ժամանակաշրջանում⁵:

Մի շարք հայ տպագրիչներ մեծագույն պարգևների են արժանացել, մասնավորապես Արապյան ամիրայական տոհմը ի դեմս նրա ամենափայլուն ներկայացուցչի՝ ակնցի Պողոս (Օհաննեսյան) Արապյան Ապուլեխցու (Արապ օղլու 1742-1835): Նա մոտ 70 տարի նվիրաբերել է տպագրական գործին: Եղել է առաջին տպագրիչը հայ թերթերի ու թուրք պաշտոնաթերթերի: Եղել կայսերական տպարանի ղեկավարը, բացի հայկական նոր տառերից, թուրքական տառեր ստեղծել⁶:

⁵ Տես՝ Ստեփանեան Յ.Ա. Հայատառ թուրքերեն գրքերի եւ հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն. Ստամբուլ, 2005թ.

⁶ 1769թ. մոտ 10 տարի վրաց Հերակլ թագավորի հրավերով Թիֆլիս է գնացել, այնտեղ ծուլել վրացական տառեր, հիմնել տպարան: Մասնակցել է էջմիածնում հայկական առաջին տպարանի կատարելագործմանը: 1791թ. Պողոս Արապյանը *Նեսիհ* և *Թալիզ* տառատեսակների «մայր» տառերն է ստեղծել, որոնք տպագրության պատմության մեջ նրա անվամբ մտել են որպես «Արապ օղլու»ի տառեր: Պողոս Արապյանն առաջինն ու միակն է եղել, որ իր գդակի (ֆեսի) վրա կրել է Սուլթան Մահմուդի շնորհած արույրե «Մամուլ» նշանը: Կայսերական տպարանում տպագրվող «Թագվիմ ի Վազայի» թուրքական անդրանիկ պաշտոնաթերթի ու նրա հայերեն տարբերակի՝ «Յայտարար լոյ Մեծի Տէրութեանն Օսմանեան» 500 օրինակի համար 2000 դրուշ ամսեվարձ էր ստանում: Թերթերն անվճար հղվում էին տարբեր գավառների առաջնորդներին, կառավարիչներին: «Մաթապաաի Ամիրե»-ի (Արքունի

Մյուս հայտնի տպագրիչը, որը մեծագույն ծառայություններ է մատուցել Օսմանյան կայսրությունում, դա Հովհաննես Մյուհենդիսյանն է (1810-1891): Նրա գործունեությունը սկսվում է 1839 թվականից: Հայտնի է եղել որպես «անգուգական տպագրիչ և գրաձուլիչ»⁷:

Օսմանյան կայսրությունում առաջին թղթադրամները տպագրել է Ռաֆայել Գազանձյանը: Սակայն այս թղթադրամները զուրկ են եղել գեղարվեստական արժեքից և որ ավելի կարևոր է՝ սկսել էին կեղծվել: Այդ իսկ պատճառով նոր թղթադրամների տպագրության գործը հանձնարարվում է Հովհ. Մյուհենդիսյանին⁸:

տպարան, որն ուներ նաև հայերեն տառեր) տնօրեններն եղել Պողոս Արապյանը, Հովհաննես Մյուհենդիսյանը, Հակոբ Պոյաձյանը, Ճանիկ Արամյանը, որոնք զբաղվել են նաև օսմաներեն տառերի ծովման գործով:

⁷ Հովհաննես Մյուհենդիսյանը, լավագույնն է հանդիսանում այս խնդրի համար հատուկ հրավիրված ֆրանսիացի մրցակիցներից ու նախընտրելին: Հովհ. Մյուհենդիսյանը Արքունի փողերանոցում սկսում է տպագրել 5000 դուշանոց, 100, 500, 250 *ֆայլզլը* կոչված գայիմենները: Ավելի ուշ, 1857թ. վերջերին տպագրել են նաև 1000 և 100 ոսկիանոց *Թահվիլաթը մումթագ*-ները, 100-անոց, 50,20 և 10-անոց *գայիմեններ*: Նա իր ժամանակի ամենահայտնի տպագրիչն էր: Ամերիկայից բերել էր տվել 3 նորահնար երկաթյա և 5 վիմատիպ մամուլներով տպագրական հաստոցներ, Փարիզից՝ արագատիպ մամուլներ, լիտոգրաֆիայի, գալվանիկայի պրոցեսները կատարող մեքենաներ: Մյուհենդիսյանի գործունեությունը կապված էր ոչ միայն տպագրական գործի զարգացման հետ Օսմանյան կայսրությունում: *Նրա շնորհիվ են Թուրքիա մուքք գործել գալվանիստիկայի, ստերիոտիպի, ցինկոգրաֆիայի նորությունները*: Նրա տպարանում էին տպվում Պատրիարքարանի գործերը, թերթեր, գրքեր, որոնք տարածվում էին ողջ Կովկասում: Նա նաև ծուլածո տառեր էր վաճառում տպարաններին: Տպագրում էր մաքսային տոմսեր, տոմարներ:

⁸ Հովհաննես Մյուհենդիսյանը (1810-1891) եղել է նաև երաժշտագետ: Եկեղեցական երաժշտության գիտակ: Նա է պատրաստել հայկական խազերի տպագրական մայր օրինակները: Հետևել է ոսկերչության, աշխատել Արքունի փողերանոցում, աշխատավարձի քննության պատճառով թողել, ոսկերչի խանութ բացել Զուխաճը խանում, շնորհիվ իր արվեստի ձեռակերտների անմրցելի նրբության, դարձել ոսկերչապետ, հայտնվել ժամանակի ամիրայական մի քանի հայտնի գերդաստանների թվում:

Հովհ. Մյուհենդիսյանը ևս հայտնի է եղել իր տառաստեղծ գործով: Մոտ 13 տեսակի *բունթո* տառեր է ստեղծել: Կատարելագործել *թալիզ*-ները:

Հայ տպարանատերերից շատերի գործունեությունը դուրս է ելել հայկական շրջանակներից: Բազմաթիվ հայկական տպարաններում են տպագրվել թուրք հեղինակների օսմաներեն, հայերեն, հայատառ թուրքերեն երկերը, թարգմանությունները, փոխարդարությունները, ինչպես նաև հայ հրատարակիչների, պատասխանատու խմբագիրների կամ հայ տպարանատերերի օսմաներեն, ինչպես նաև ֆրանսերեն կամ հայերեն, հունարեն, օսմաներեն, ֆրանսերեն, քառալեզու, հնգալեզու⁹ պարբերականները, օտա-

Նա հայտնի էր ոչ միայն տառերի, այլև տպագրական գործիքների, տառեր ձուլելու մեքենաների, հաստոցների ստեղծմամբ: Իր կյանքի լավագույն տարիները նա նվիրում է օսմանյան այբուբենի տառերի կաղապարների ամենավերջին կատարելությամբ պատրաստելու գործին: Հովհ. Մյուհենդիսյանի տպագրական ձեռակերտներից են դրոշմաթղթերը (*վարագալի սահիիե*), որոնց նմանը ոչ Ֆրանսիայում և ոչ էլ մի այլ տեղ կարելի էր գտնել: 80 տարեկանում ձեռնամուխ է լինում ձեռագրի տեսքով *րոզգա* տառերի ստեղծմանը, որն ավարտում է մահվանից քիչ առաջ, 1891թ.: Դրանք նրա գործունեության գլուխգործոցն են համարվել: Նրան անվանել են «Թուրքական Գուտենբերգ»⁹

⁹ **Թադեոս Տիվիթյանը** (1810-1878), պոլսահայ, որ տիրապետում էր հունարեն, բուլղարերեն, իտալերեն լեզուներին, Օսմանյան կայսրությունում առաջինն էր, որ ծուլեց բուլղարերեն տառերը, տպագրեց բազմաթիվ գրքեր, որոնք ուղարկվում էին Բուլղարիա, մտավոր, հոգևոր սնունդ հասցնում այդ երկրին: **Ռուբեն Քյուրքյանը** (1825-1870), Մյուհենդիսյանի տպագրիչ այս աշակերտը հայտնի է եղել իր տպագրությունների մաքրությամբ: Նրա ստեղծած և իր անունով կոչված տառերը ամենահայտնիներն են եղել ժամանակին: Նրա ժամանակ տառերը ձեռքով էին ձուլում: Նա հնարել է «թուլումպայով» ձուլելու տեխնիկան: **Երվանդ Փայազաշյանը** երբայական պարբերականների համար պատրաստել է երբայական գրեր, նաև օսմանյան զարդագրերի մայր օրինակներ: **Կարապետ Քեչիշյան** (1850-1910)՝ գրավաճառ Օսմանյան զինվորական և քաղաքական վարժարանների(Հարբիյե), տպագրիչ: Հրատարակել է անհամար էժան օսմաներեն և հայատառ թուրքերեն դասագրքեր, հանդեսներ: Զիկագոյի միջազգային ցուցահանդեսում ստացել է «Ոսկե մեդալ», Ճապոնիայի Միկադոյից՝ «Ծագող Արեգակական պատվանշան»-ը, Սերբիայի թագավորից՝ «Ռագովայի» Ա աստիճան, Օսմանյան կառավարությունից՝ «Մեճիտիյե» և «Օսմանիյե» շքանշանները, «Արիեստի շքադրամ» (Սանայի մադալյասը): Ունեցել է «Ուլայի» բարձր աստիճան, եղել է Նյու-Յորքի բարեգործական ընկերության պատվավոր անդամ: Օսմանյան թերթերով ու գրքերով

րալեզու գրքեր, որոնք տարածվել են ողջ Կովկասով: Հայ տպագրիչների մի մասը Պոլսի Զինվորական վարժարանում (Հարբիյե) սկսել են դասավանդել նաև տպագրական գործ, մասնավորապես լիտոգրաֆիա¹⁰:

Լրագրող, հրատարակիչ Նազգաշյան Սիհրանը(1850-1944), որ առավելագույնս ծառայել է թուրքական տպագրական մշակույթին, 1879-ին հրատարակում էր "Tercimanı Şarkı" (Թերճիմանը շարքը՝ Արևելքի թարգման) պարբերականը, որը հետո վերածվում է թուրքական առաջին մեծ օրաթերթի՝ "Sabah"-ի, որի արտոնատերն է եղել:

Հայերի կողմից, հիմնականում նաև հայկական տպարաններում են հրատարակվել թուրքական (օսմաներենով) հետևյալ հայտնի պարբերականները՝ Sabah, Saadet, Servet, Yeni Fikr, Hazine-i Fünün, Ceride-i Fenniye ve Edebiye Servet, İrtika, Tarik, Malûmat, Terakkı, Maarif, Geveze, Hafta Karakuş Ezop, Nevsal-i Osmani, Necat-ı Millet, Şikayet, İstanbul, Musavver Turkistan, Resimli Gazete, Resimli Ziraat Gazetesi, Yeni Gazete, Mekteb և ֆրանսերենով պարբերականների մեծ մասը՝ La Reforme, L'Eclair, La Patrie, Intransigeant, Jeun Turc, La Verité, Renaissance, L'Information d'Orient, Indicateur General des transports en Turquie և այլն:

Բացի հրատարակիչ-տպարանատերերից, կարևոր ավանդ է վերապահված եղել հայ գրաձուլիչներին (որոնք տպարանատեր չեն եղել): Նրանք տառեր են մատակարարել հայկական և օտար տպարաններին, հսկայական ավանդ են ունեցել մեծ քաղաք-

ասպարեզը ողողած այս անծի գործ շարունակել են նրա զավակները՝ «Կ.Քեշիշյան Որդիք» տպարան անվամբ:

İmeron, Hermes, İdisis, Hayat- ı Ticari, Perde հայ, հուն, թուրք, ֆրանսերեն քառալեզու թերթերը հրատարակվել են Սիթիադի Էֆենդիի կողմից, հայ խմբագիրների, տպարանատերերի հետ միասին:

¹⁰ Չարբիյեում լիտոգրաֆիայի (վիմագրության) դասավանդող վարպետ Երվանդ Թերգյանը 1902թ. արժանանում է «Մեճիտիյե» 4-րդ կարգի պատվանշանի:

ների, գավառներում տպագրական գործի հիմնադրման ու զարգացման մեջ:

Օսմանյան կայսրության լուսավորական մթնոլորտի հաստատման մեջ մեծագույն ավանդ են ունեցել հայ գրավաճառները:

Ամենահայտնին Քիթապձը Մարգարն է (178(9)-1845)¹¹: Նա պոլսահայ գրավաճառների նահապետն է համարվում: Նա 1805թ. Կոսկա թաղամասում, Աբրահամ Ամիրայի տպարանի մոտ հիմնում է «Մարգարյան գրախանութ» առաջին գրավաճառանոցը:

Հայատառ թուրքերենը ինքնուրույն ու ինքնաբավ մի գրականություն է, հարուստ, որակով, միմյանց չկրկնող՝ հանուն արևմտահայության ու Օսմանյան կայսրությունում զարթոնքի ու ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման:

Այս գրականությունը, արևմտահայ հայագիր գրականության հետ միասին Օսմանյան կայսրության եվրոպականացման, նոր գաղափարների ներթափանցման, զարթոնքի ընդհանուր շրջանի ծնունդ տվողներից ու շարժիչ ուժերից է հանդիսացել: Այս լեզվով են թարգմանվել ու կարդացել համաշխարհային, ողջ եվրոպական դասականներին ու ժամանակի հայտնի, բուլվարային, արկածային, թերթնային գրականության արձաններին: Այս լեզվով են հիմնականում գործել հայկական թատերախմբերը, ներկայացնելու համար թուրքերեն լեզվով իրենց խաղացանկը: Հայատառ թուրքերենով են գրել, թարգմանել, փոխադրել հայ թատրոնը շրջապատած թուրք լուսավորիչները՝ ծնունդ տալով թուրքական դրամատուրգիային, թուրք նոր գրականությանն ու գրական «թուրքերենին»: Այս լեզվով տպագրվել են հարյուրավոր պարբերականներ, որոնք աննկարագրելի պատմական դեր են ունեցել Օսմանյան

¹¹ Նրա, ապա նաև որդու՝ Հարություն Մարգարյանի գրատունը ժամադրաբար է եղել տարբեր ազգերի մտավորականների, գրականության մարդկանց համար: Նրանք չեն սահմանափակվել հին ու նոր գրքեր վաճառելով: Նրանք են մղել ամիրաներին, հովանավորելու մեծաքանակ գրքերի հրատարակությունները, նոր ոգի մտցրել գրավաճառության մեջ: Հեղինակների հետ պայմանավորվելով, նրանք իրենց միջոցներով տպագրել են գրքեր: Քիթապձը Մարգարի մահվանից հետո իր գրքերը գնել են ու վաճառել Փարիզի Ազգային Մատենադարանին:

կայսրության սոցիալ-քաղաքական, գիտական, մշակութային կյանքում, կենցաղում, նոր աստիճանի բարձրացնելով հայ լրագրողական մշակույթը, միաժամանակ ծնունդ տալով ժամանակահունչ թուրքական լրագրողական մշակույթին: Հայատառ թուրքերեն որոշ պարբերականների հեղինակությունն այնքան մեծ է եղել, որ մյուս ազգերի առաջադեմ մտավորականությունը, մասնավորապես թուրքերը ոչ միայն համագործակցել են դրանց, այլև սովորել են հայկական այբուբենը և ամեն օր կարդացել այդ թերթերը, նախընտրելով այն օսմաներենով հրատարակվողներից:

Արևմտահայերի կողմից ստեղծվել է մեծաթիվ գրականություն: Հայատառ թուրքերեն պարբերական հարուստ մամուլը, ինքնուրույն ու թարգմանական, մասնավորապես ֆրանսիական արկածային գրականությունը օրը օրին, սովորության ուժով կարդացվում էին մեծ ու փոքր քաղաքների հասարակական վայրերում, սրճարաններում, թեյարաններում, պաշտոնատեղիներում՝ հարյուրապատիկ մեծացնելով ընթերցողների շրջանակը:

Ստեղծվել է օսմաներեն լեզվի ուսուցման դասագրքերի, բառարանների աննախընթաց առատություն (հայերեն, հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն բացատրական տեքստերով): Ամենից շատ այն օգնել է նոր թուրքերեն լեզվի կայացմանը, նրա բառացանկի հարստացմանը: Հայ լեզվաբանների հեղինակած թուրքերենի (հայատառ թուրքերենով) հարյուրի մոտ դասագրքերով ու բառարաններով սեփական լեզուն տասնամյակներ շարունակ սովորել են թուրքերը դպրոցներում, նորաբաց մասնագիտական տարբեր, նաև բարձրագույն, բժշկական, տնտեսագիտական, նույնիսկ զինվորական ուսումնական հաստատություններում՝ կրկին հայատառ թուրքերենով օգտագործվող մասնագիտական (ինքնուրույն ու թարգմանական) գրականության հետ միասին:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունն օգտագործվել է ստեղծելու համար կայսրություն մուտք գործող գիտության, տեխնիկայի, գյուղատնտեսության, արհեստների ու մշակույթի գրականություն, որը կոչված էր ծառայելու ոչ միայն հայ, այլև Օսմանյան կայսրության թուրքախոս ազգերին, թուրքերին: Հայատառ թուրքերենը եղել

է կենդանի օրգանիզմ և ծառայել է ողջ կայսրության շահերին: Ի-գուր չէ, որ պալատական վերնախավային շրջանակներում 19-րդ - դարի կեսերին հարց է առաջացել օսմաներեն լեզվի արաբական այբուբենը փոխարինելու հայկականով, որի կենսունակությունն արդեն ապացուցված էր:

1850-1870-ական թթ., քաղաքական կյանքի համար համեմատաբար բարենպաստ տարիներին, հայատառ թուրքերեն գրականությունը մեծապես նպաստել է հայ ժողովրդի թրքախոս հատվածի հոգևոր վերելքին, նրա ազգային-ազատագրական ոգու վերածննդին և ընդհանուր առմամբ Օսմանյան կայսրությունում հասարակական մտքի զարթոնքին: Գեղարվեստական գրականություն (ինքնուրույն և թարգմանական), պատմական աշխատություններ, լուսավորական գրականություն, հրապարակախոսություն, փիլիսոփայական տրակտատներ, գիտական, գիտա-հանրամատչելի գրքեր, դասագրքեր, բառարաններ, իրավագիտական ակտեր, դիվանագիտական գրագրության որոշակի մասը, տարբեր տեսակի ուղեցույցներ, բժշկական, կենցաղային՝ երգարաններից մինչև երազահաններ ու խոհարարական գրքեր, առողջապահական հրատարակություններ, գրքեր երեխաների համար և այլն:

Նույնիսկ աբդուլհամիդյան բռնապետության դաժանագույն գրաքննության տարիներին, երբ խստագույնս արգելք էր դրված ազգային ինքնագիտակցության զարգացմանը նպաստող յուրաքանչյուր գրքի ու հոդվածի վրա, երբ արգելված էին անգամ հայերեն թատերական ներկայացումները, հայատառ թուրքերեն գրականությունը կարողացավ կատարել իր քաղաքացիական պարտքը՝ մշակութային, հասարակական-քաղաքական համախմբման առաքելության առումով:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունն անկասկած իր հսկայական ազդեցությունն ունեցավ թուրք գրողների ու հասարակական գործիչների նոր սերնդի ձևավորման ու զարգացման վրա: Վերջիններս հանդես էին գալիս հանուն Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական բարեփոխումների անցկացման և թուրք հասարակության մեջ աշխարհիկ, մշակութային կյանքի զարգացման:

Այս մեծ գործին մասնակիցներն էր արևմտահայ մտավորականության ընտրանին, ուսուցից, փաստաբանից, վաճառականական խավից, պալատական պաշտոնյաից մինչև Կայսրությունը արտասահմանյան երկրներում ներկայացնող դիվանագիտական հաստատությունների հայ աշխատակիցները՝ որոնք չափազանց մեծ թիվ են կազմել, հիմնականում վարել են թարգմանիչների, գրասենյակի ղեկավարների, առաջին քարտուղարների պաշտոնները, տարբեր նախարարություններում, դատական և իրավական, բանկային ու առևտրական ասպարեզում ղեկավար պաշտոններ վարող հայ մասնագետները: Քիչ չեն եղել դեսպաններն ու մանավանդ՝ գլխավոր հյուպատոսները, խորհրդականները, կառավարության արտաքին գերատեսչության ամենապատասխանատու բաժինները տնօրինողները: Վերջիններիս ավանդն օսմանյան դիվանագիտական մշակույթում, տասնամյակներ շարունակ նրա ունեցած հաղթանակներում՝ անկարելի է անտեսել:

Հայատառ թուրքերեն գրականության մի խոշոր հատված իրենից ներկայացնում է թարգմանություններ՝ կատարված թատրոնի համար: Այդպիսի ստեղծագործությունների թիվը հասնում է մոտ 500-ի: Օսմանյան կայսրությունում լուսավորական շարժման զարգացման գործում նկատելի դեր են խաղացել այդ թատերախմբերի երկրորդ մեկ կատարած հյուրախաղերը: Այս հյուրախաղերը համընկել են մանավանդ «զուլումի» տարիներին, երբ Կ.Պոլսում ոչ միայն արգելված էին հայերեն ներկայացումները, այլև թուրք հեղինակների ու եվրոպական թարգմանական պիեսների մեծ մասը: Այնուամենայնիվ, հրատարակված չլինելով հանդերձ, այդ պիեսները ներկայացվել են ավելի քան հարյուրավոր անգամներ, նշանակալի դեր խաղացել Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների հոգևոր զարգացման գործում: Այդ բեմադրություններից շատերն ավելի կարևոր են եղել, քան հրատարակված որոշ ստեղծագործություններ: Չպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ կայսրությունում անգրագետների ու թուրքերեն կարդալ չիմացողների թիվը հսկայական է եղել, իսկ զարգացած ու թուրքերենին տիրապե-

տողների թիվը՝ սահմանափակ: Դրանք բոլորը միասին դիտել և հասկացել են բեմում հնչող հայ դերասանների պարզ թուրքերենը:

Հայկական թատերախմբերի հետ համագործակցած թուրք մտավորականների ցանկն իրենից ներկայացնում է թուրք նոր գրականության դասականների, լուսավորիչների համարյա լրիվ ցուցակը: Այն է՝ Նամըք Քեմալ, Ահմեդ Միդհատ, Շամսեդդին Սամի, Էբուզգիյա Թեֆիք, Ռաջափզադե Էքրեմ, Ալի Հայդար, Հասան Բեդրեթին, Աբդուլհակ Համիդ և շատ-շատերը: Բացի նյութական կողմից, թատրոնը թուրք լուսավորիչներին գրավել է նրանով, որ հենց թատրոնի միջոցով է հնարավոր եղել արտահայտել իրենց ամենամեծ երազանքները և թուրք առաջադեմ մտավորականության տրամադրությունները: Թատրոնի հանդես գալուց հետո պայքարի մի մասը տեղափոխվում է բեմ: Թուրքական թատրոնի պատմաբանների կողմից այս շրջանն ուսումնասիրվում է որպես թուրքական ազգային թատրոնի, օպերայի և երաժշտական թատրոնի սկզբնավորման ժամանակաշրջան (Մեթին Անդ, Ահմեդ Ֆեհիմ, ուրիշներ):

Թուրք թատերագետները, դերասանները արդարացիորեն նշում են, որ եթե չլինեին հայ դերասանապետերի թատերախմբերը¹², նրանց կողմից նյութական վարձատրությամբ թուրք հեղինակներին տրվող առատ պատվերները, ապա դժվար թե ստեղծվեր թուրքական դրամատուրգիան:

Ավելի քան 50 տարիներ Թուրքիայի բնակչության ամենատարբեր, թրքախոս և թուրքերենին տիրապետող խավերը այսկերպ հաղորդակցվել են թատերական մշակույթի հետ: Եթե Օսմանյան սահմանադրության վերականգնման տարիներին թուրք կինն աստիճանաբար հասարակական ասպարեզ մտավ և Թուրքիայում ծայր առավ կանանց էմանսիպացիայի խնդիրներին ուղղված շարժումը՝ առատորեն տպագրվող հայատառ թուրքերեն թարգմանա-

¹² 1876թ. լորդ Սոլսբերին Պոլիս իր այցելության ժամանակ գնում է Կետիկփաշայի Օսմանյան թատրոնը, Վարդուվյանի թատերախմբի ներկայացումը և ապշած մնում բարձր մակարդակից:

կան գրականության հետ միասին այն միանգամայն կարելի է վերագրել հատուկ կանանց համար տրվող ցերեկային ներկայացումների դաստիարակչական մեծ ազդեցությանը, հայ առաջադեմ կանանց հրատարակած պարբերականներին, նրանց հասարակական կազմակերպություններին, որոնց մաս են կազմել կայսրության երևելի ընտանիքների, պալատի կանայք, դիվանագիտական ներկայացուցչությունների եվրոպացի անդամուհիների հետ միասին սկիզբ դնելով կանանց առաջադիմական շարժմանը Օսմանյան կայսրությունում: Թուրքական հարեմներում փակված կանանց համար թատրոնը դառնում էր եվրոպական քաղաքակրթության հետ շփվելու լավագույն հնարավորությունը: Այն մղում էր հարեմի և հանդիսատես մյուս կանանց կարդալու ֆրանսերենից առատորեն թարգմանվող վեպերը: Հայատառ թուրքերեն սիրային, արկածային վեպերը տարածված էին Ստամբուլի ողջ հարուստ ու միջին ընտանիքներում, հարեմներում ու ամեն մի կնոջ ու երիտասարդ աղջկա բարձի տակ կարելի էր այն գտնել:

Հայկական, մասնավորապես հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում պահպանվել են ոչ միայն հայագգի, այլև թուրքական, արևելյան բազմապիսի ու բազմառոճ հազարավոր թուրքերերեն երաժշտական ստեղծագործություններ¹³:

¹³ Կոմպոզիտոր, նոտագետ (Բաբա)Համբարձում Լիմոնճայանի (1768-1839) անունը նվիրական անուն է թուրքական երաժշտական մշակույթում: Ստեղծել է հայկական նոտագրության խազերը: Նրա և իր հետևորդների, աշակերտների շնորհիվ (հայկական և եվրոպական նոտագրությամբ) մեզ են հասել ոչ միայն ժամանակի հայ ստեղծագործողների, աշուղների երգերը, ժողովրդական ստեղծագործությունները, այլև արևելյան գործեր, ժամանակի թուրք ստեղծագործողների հեղինակային երգերի նոտագրությունը, բառերով, նոտագրության բոլոր անհրաժեշտ գործոններով: Հայտնի անուններ՝ Ուդի Աֆեթ(Հաբեթ), Ուդի Սեդեֆչի Տիգրան, Քեմանի Տիգրան, Քեմանի Նուբար Չոմեկճյան, Քեմանի Սեպուհ, Քեմանի Թաթոս, Քեմանի Նիկողոս, Քեմանի Քրիս, Քեմանի Գրիգոր ՋուլիայանԹամբուրի Հովակիմ, Թամբուրի Հարություն, Համբարձում չերչյան, Նիկողոս Թաշճյան, Արիստակես Քաղնա Հիսարյան,Լավթաճը Օվրիկ, Ուդի Արշակ Չոմեկճյան, Ուդի Բույուք(մեծ) Սարգիս, Ուդի Սարգիս Քըլըճյան(Փոքր

Արևմտահայ մթնոլորտի, նրա մշակութային գործիչների ստեղծագործական ներդրման արդյունքում Կայսրություն է մուտք գործել եվրոպական նոտագրության, դասական երաժշտական մշակույթը, հրատարակվել են երաժշտական ու երաժշտագիտական պարբերականներ, Ստամբուլի հայ բարձրաշխարհիկ խավի կողմից կազմակերպված պարահանդեսների, բարեգործական երեկույթների, համերգների կազմակերպմանը մասնակցել են տերության պալատական, բարձրաստիճան խավը, դիվանագիտական ներկայացուցչությունների անդամները, սուլթանական ընտանիքի անդամ արքայազներն ու արքայադուստրերը: Ստամբուլյան դահլիճները զբաղված են եղել հայ դերասանների, երգիչների, երգչախմբերի, երաժիշտների համերգներով: Դրանց մեծագույն մասը եվրոպական կրթություն ստացած, արդեն հայտնի դեմքեր են եղել: Հրավիրյալ երաժիշտների հետ համատեղ ելույթներում ժամանակի դասականների հետ մեկտեղ հնչել են հայ կոմպոզիտորների ու նրանց մշակմամբ ազգային գործեր: Երաժշտական այս բուռն մթնոլորտի մաս են կազմել երաժշտական ստեղծագործությունների տպագրությունները երկրում և արտասահմանում, երաժշտական գործիքների արտադրությունը:

Միջազգային ցուցահանդեսներում բազմաթիվ մրցանակներ շահած ու համաշխարհային հռչակ ձեռք բերած Զիլձյան ընտանիքի ծնծղաները 1623թ.ից դարձել էին յուրատեսակ այցեքարտ Թուրքիայի համար ու մինչ օրս էլ ծնծղայագործ 400 ամյա գերդաստանի միայն անունը կրող ծնծղաները լավագույն որակի արտահայտիչներ են թե դասական և թե այլ նվագախմբերի համար:

Սարգիս), Քանոնի նուբար, Քանոնի Առաքել, Քանոնի Միհրան Քավուքձյան, Քանոնի Մաքսուդ, Քանոնի Արամայիս, Քանոնի Համբարձում, Անտուան Մեզձյանը: Նրանք օգտագործել են հայկական նոտագրությունը, որն ավելի տարածված էր: Օսմանյան բանակի նվագախմբերը երկար ժամանակ հենց այս նոտաներով են աշխատել: Մատենադարանի 118 հայատառ թուրքերեն ձեռագիր տաղարաններ ամփոփում են ոչ միայն հայ, այլև թուրք և այլ ազգերի ստեղծագործողների հարյուրավոր նմուշներ:

Տիգրան Չուխաճյանի (1837-1898) անունը կապվում է թուրքական օպերայի, կոմիկական օպերաների, քայլերգերի ստեղծման պատմության հետ: Թուրք դասական երաժշտության հիմնադիր կոմպոզիտոր, երաժշտագետ, դիրիժոր Տիգրան Չուխաճյանի գործերը կատարում էին նաև իտալական օպերային խմբերը, ներկայացվում Ռումինիայում, Բելգիայում, Անգլիայում: 1895թ. Չուխաճյանի «Ջենիփեն» իտալական «Ֆրանձինի» խմբի կողմից ներկայացվում է Փարիզի «Օպերա-բուֆում»: Նա 1866թ. հիմնադրում է Օսմանյան Օպերային Միությունը, 800 տեղանոց համերգային, և օպերային թատրոն հիմնադրում 1874թ.-ին: Հայ ճարտարապետների կողմից կառուցվում էին թատրոնի շենքեր ոչ միայն հայկական թատերախմբերի համար¹⁴:

Մահմուդ Բ սուլթանի օրոք (1808-1839) մեծ քաղաքներում, գավառներում հայ երաժիշտների, երաժշտության հայ ուսուցիչների¹⁵ բեղմնավոր գործունեության արդյունքում հիմնադրված սիմֆոնիկ, կամերային, փողային նվագախմբերը, երգչախմբերը, երաժշտական միություններն ու հրատարակությունները, թատերախմբերը, պարային մասնավոր դպրոցները, սպորտային տարբեր խմբերն ու թիմերը, հասարակական հարյուրավոր կազմակերպությունները ողջ երկրով մեկ, առանձնապես Ստամբուլը դարձնում էին եվրոպական որակների հավակնող քաղաք:

Հայ մասնագետները երաժշտություն են դասավանդել են նաև գինվորական, ռազմածովային դպրոցներին կից երաժշտական դպրոցներում, աճեցրել շատ ու շատ երաժիշտներ, այդ թվում թուրքական երաժշտության շատ երախտավորների, իսկ Օսմանյան Գեղարվեստից վարժարանի հայ դասախոսներն ու բազմաթիվ տաղանդավոր սաներ մեծագույն ներդրում են ունեցել գեղարվեստ-

¹⁴ 1891թ. Պերայում, Թեփեքաշքյում ճարտարապետ Հովսեփ Ազնավուրը կառուցեց քաղաքապետարանի դրամայի ու կոմեդիայի թատրոնը:

¹⁵ Դրանց ղեկավարներն իրենց արժանի դիրքն են գրավում համայնքում, Պոլսի գեղարվեստասեր միջավայրում, արժանանալով նաև սուլթանական պալատի և թուրքական կառավարության, օտար տերությունների կողմից մեծ ու փոքր շնորհների, պատվանշանների:

տի տարբեր ճյուղերի հիմնադրմանը, զարգացմանը, երկրի մշակութային զարգացմանն ու դրա ներկայացմանը Կայսրության սահմաններից դուրս, մասնակցել միջազգային բազմաթիվ ցուցահանդեսների, իսկ սեփական երկրներում սկիզբ դրել ամենամյա, պարբերական ցուցահանդեսների:

Հայ մանրանկարչության լավագույն ավանդույթները շարունակվել են Օսմանյան կայսրության ժամանակ եւ: Նկարիչների մի մասը դուրս գալով ազգային շրջանակներից, մեծ ճանաչման ու փառքի են հասել, դառնալով Կայսրության լավագույն նկարիչները, ծառայել պալատում¹⁶, հեղինակել թուրք սուլթանների ու նշանավոր այրերի դիմանկարներ, պատմական, պատերազմական (մասնավորապես հայտնի ծովամարտերի) թեմաներով հայտնի, մեծարժեք կտավներ, կայսրության պատմական վայրերի ու չքնաղ բնության, ծովային թեմաներով անհամար նկարներ թողել¹⁷:

Պերայում, քաղաքի ամենաեվրոպական հատվածում կենտրոնացված են եղել հայկական լուսանկարչատները, տպարաններ, դեղարաններ, բժշկական մասնավոր ընդունարաններ, փաստաբանական ու ապահովագրական գրասենյակներ, ոսկերիչներ, տարբեր այլ արվեստագետների ու արհեստավորների խանութներ, փոքրիկ ֆաբրիկաներ, ամենատարբեր խանութներ, մասնավորապես պերճանքի, շքեղ, եվրոպական նորաձև հագուստեղենի ու կերպասեղենի հայտնի վաճառատներ, ծաղարաններ, ճաշարաններ, Թոքթայյան պանդոկը: Հայ լուսանկարիչներն այնպիսի համբավավոր անուններ են ունեցել, որ Պոլիս այցելող արքայական ու իշխանական տոհմերի հայտնի մարդիկ, օտար դիվանագետներ պարտք են համարել անպայման լուսանկարվել այստեղ:

¹⁶ Մանասների 16-րդ դարում Կեսարիայից Պոլիս գաղթած այս ընտանիքը 18-րդ դարից սկսած ավելի քան 200 տարի մեծագույն ծառայություններ է մատուցել արվեստի (նկարչության, մանրանկարչության), ապա նաև դիվանագիտության ասպարեզում: Նրանք 2 դար ամենահայտնի պալատական նկարիչների տոհմն են եղել:

¹⁷ Տես Կարո Քյուրքմանի երկհատոր ալբոմը, նվիրված Օսմանյան կայսրության հայ նկարիչներին:

Իհարկե ամենահայտնի լուսանկարչատունը, որը նախակարապետն է եղել Օսմանյան կայսրությունում այս արվեստի՝ դա արքայական նկարիչ Աբդուլլահ եղբայրների արվեստանոցն է եղել, ապա նաև լուսանկարչատունը:

Սաբահ և Ժալլիե, Ֆեբուս, Նադիր, Սեպուհ Մանասի, Գարագաշյան եղբայրների, Պառնաս, Էզլը, Ռոման, Վիրանյան, Կարոյան¹⁸, Ապօլլոն, Մեզաք, Սիմոն, Ճամլճա, Էլ Շարք և հարյուրի հասնող հայկական լուսանկարչատներ են գործել Կայսրության ողջ տարածքում, հանդիսանալով մշակույթի այս ճյուղի առաջամարտիկները:

Նրանք արտասահմանյան դիվանագիտական ներկայացուցիչների պատվերով լուսանկարել են սուլթանների, փաշաների, Պոլսի նավամատույց եկած անգլիական, ճապոնական բրիգանդինաներ, ծառայել որպես արքայական պալատի լուսանկարիչներ: Նրանց գործերից փոստային բացիկներ են տպագրվել... Սուլթանական շնորհներ են ստացել: Աբդուլլահների ալբոմները պետական գանձարանի միջոցներով հրատարակվել¹⁹ են տարբեր երկրների կառավարությունների, հայտնի գրադարանների համար: Սա Օսմանյան կայսրության պատմության տեսանելի լավագույն հուշարձաններից է: 1906թ. հիմնադրվել է Հայ գեղարվեստական Ակադեմիա Պերայում, ուր գծագրության, նկարչության բոլոր ճյուղերը կարճ ժամանակում կարող էին սովորել, փարիզյան հատուկ մեթոդով: Եղել են մասնավոր օրեր օրհորդաց դասավանդության համար: Նրանք մեծ հաջողությամբ մասնակցել են միջազգային և պարբերաբար ցուցադրվել Կայսրության տարբեր քաղաքներում կազմակերպված ցուցահանդեսներին:

¹⁸ Բան Կարո (Մկրտիչ Յովհաննես Կարոյանը հնարել է իր անունը կրող լուսանկարչական *կարոփաֆ* գործիքը:

¹⁹ 1894 Ամերիկյան գրադարաններին նվիրելու համար Աբդուլլահ եղբայրների տարբեր նկարները կրկնօրինակելու համար մոտ 20 հազ ղրուշ է ծախսվում Ներքին գործերի նախարարության բյուջեից

1906թ. Երզրումում Կովկասահայ կինոմասնագետների կողմից կինոթատրոն է բացվում:

Կայսերական գեղարվեստի դպրոցն ուներ ճարտարապետության²⁰, քանդակի, փորագրության, յուղաներկի, ածխանկարի, ջրաներկի, գրաֆիկայի, բաժիններ, ուր եվրոպացի, թուրք մասնագետների հետ միասին դասախոսում էին Փարիզի, Իտալիայի Գեղարվեստի ակադեմիաների հայազգի շրջանավարտ մասնագետները: Նրանք հանդիսացել են նաև երկրում թանգարանների, առանձին հայտնի հավաքածուների հիմնադիրներն ու առաջնեկները:²¹

Հայ նկարիչները, գեղագիրները (կալիգրաֆները) աշխատանքի լայն ասպարեզ են ունեցել: Նրանք դասավանդել են, հեղինակել բազմաթիվ լուսանկարչական ու նկարչական ցուցահանդեսներ, կազմել տարաբնույթ ալբոմներ, նվիրված Օսմանյան կայսրության կյանքի ամենատարբեր կողմերին, ազգերին, արհեստներին, տարազներին, տարբեր ազգերի, դասակարգերի ու տարբեր զբաղումների մարդկանց, Օսմանյան կայսրության ընդարձակ տարածքի առանձին քաղաքներին, գյուղերին, պատմական վայրերին: Հրատարակվել են առանձին անհատների դիմանկարներով, նույնիսկ առանձին հաստատությունների, շենքերի, պալատների և այլնի նկարներով ալբոմներ: Նույնպիսի լուսանկարչական շարքեր ծառայել են նաև փոստային բացիկների, դրոշմաթղթերի²² ստեղծման ու տպագրման ժամանակ:

²⁰ Ճարտարապետության բաժնի հայ շրջանավարտները Միհրան Ազարյանը և Հրանտ Յաղուլայանը մասնագիտանում են մզկիթների շինարարության մեջ, թուրքական պալատների տարբեր մասերի նախագծման մեջ: Մզկիթների ճարտարապետների գերակշռող մասը հայ ճարտարապետներն են եղել դեռևս Օսմանյան Կայսրության կազմավորման շրջանից:

²¹ 1900թ. Գյուղատնտեսության նախարարության վիճակագրական բաժնի ղեկավար Արտաշես Սյուրմեյանը նշանակվում է Ենիչերիների թանգարանի տնօրեն:

²² 1914թ. լոնդոնյան տպագրության շարքի 10 փարանոց երկու դրոշմաթղթերի վրա հայ մանրանկարիչը աչքի համար անտեսանել ձևով

Հնագիտական թանգարանի հիմնադիր Օսկան Էֆենդին, Թուրք Լեզվական ընկերության հիմնադիր Հակոբ Մարթայանը (Դիլաչար), Ռոբերտ Կոլեջի գեղագրության ուսուցիչ Չերչյանը, որը հեղինակել էր Աթաթուրքի ստորագրությունը և շատ ուրիշ հայեր որոշակի դեր են խաղացել Օսմանյան կայսրության հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներում ներդնելով որոշակի մնայուն արժեքներ:

Հայ Պոլիսը հիմնականում կազմված է եղել հայ արհեստավորներից: Պոլսահայ բանասեր Հարություն Մրմրյանի կազմած 65 էսնաֆների (արհեստագործների) ցուցակին դեռ պետք է հավելվեր շուկաներում, խաներում զբաղված 2 տասնյակից ավել անուն-արհեստավորները: Իսկ եթե դրանց էլ հավելենք կապիտալիստական հարաբերությունների սկզբնական ու հետագա զարգացման շրջանում երկրով մեկ հայկական ամենատարբեր ֆաբրիկաների, գործարանների, մթերանոցների, առևտրական նոր տիպի գործունեության հիմնադրման երևույթը, եվրոպայից բերված տեխնիկական ամենավերջին նորույթի հաստոցներով ու նորամուծություններով, գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերում եվրոպականացման հեղափոխական զարգացումը, ապա այն պատկերացում կտա ողջ երկրի տարբեր ոլորտներում զբաղվածության, ավելի ճիշտ այս ասպարեզներն իրենց ձեռքերում կենտրոնացրած հայ գործարար

հայերեն գրել է՝ «Աստված մեծ է» բառերը: Երբ այն հայտնաբերվեց, նոր շարք տպագրվեց առանց հայ վարպետի «միջամտության», իսկ հեղինակը՝ գեղագրության ուսուցիչ Հաթթաթ (կալիգրաֆ) Հակոբը բանտարկվեց, մահապատժի ենթարկվեց: Այդ դրոշմանիշներն այսօր հազվագյուտների շարքին են պատկանում նամականիշների ու թղթանիշների հավաքածուներ կազմողների շրջանակում (ֆիլատելիական): Այսօր թուրք հրատարակիչ Օսման Քյոքերի կողմից հայկական փոստային բացիկների «Սիրելի եղբայր» անունով շրջիկ ցուցահանդեսներ է կազմակերպվում տարբեր եվրոպական երկրներում, հրատարակվում ալբոմ:

ու սեղանավորական, վաճառականական խավի, բնակչության մասին²³:

Վերջին տարիներին թուրքիայում հայ գիտնականների կողմից լույս աշխարհ են գալիս հանրագիտարանային արժեքի շքեղ հրատարակություններ, նվիրված Օսմանյան կայսրության տարբեր ասպարեզներում հայերի ունեցած ներդրմանն ու դերին²⁴:

Նշանակալի է եղել ավանդը նույնիսկ այնպիսի ոլորտներում, ուր քրիստոնյաների ներկայությունը եթե ոչ արգելված, գոնե ցան-

²³ Մըրեթան Հ., Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնը եւ վաճառականները, Կ.Պոլիս, 1910, 156 էջ:

²⁴ Բոլորին են հայտնի Բարսեղ Թուղլաճիի (Բարսեղ Թուղլաճեան) հրաշալի մենագրություն-ալբոմները պալատական ճարտարապետներ Պալյան գերդաստանի, Երաժշտական գործիքների, կղզիների, հայտնի այլ գերդաստանների մասին և վերջապես այս տարի հրատարակված կոթողային հայկական եռահատոր հանրագիտարանը: Մինչ այդ՝ հայտնի էր հայազգի կաթոլիկ գիտնական Չարքի գիրքը (1953թ.), որը հայ երևելի անձանց ունեցած դերի մասին է Օսմանյան կայսրության մեջ: Այն ավելի պետական, ռազմական կառավարման ոլորտում հայազգի պաշտոնյաների մասին է: Այս մասին է Հրաչյա Աճառյանի մի հոդվածը: Տես՝ Çark Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İst., 1953, s. 302.

Հրաչյա Աճառյան, Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ: Երևան, 1999:

Մյուս գիտնականը՝ Կարո Բյուրքմենն է՝ իր արծաթագործությանը, պղնձագործության, Անատոլիայի, Օսմանցիների կշռի ու չափի գործիքների, կայսրության հայ նկարիչների, պղնձագործության, հայկական մեծահամբավ մի ոլորտի՝ Կուտինայի ձենապակու մասին տպագրած ու տպագրվելիք ծավալուն, շքեղ, զարմանալի աշխատություններով: Տես՝ Garo Kürkmen, *Osmanlı İmberatorluğunda ErmeniRessamlar*, İst., 2004, 2 cilt, 988s. Garo Kürkmen, *Anadolu Ağırılık ve Ölçüleri*. İst.; Garo Kürkmen, *Gümüş Damgaları*, İst.; Garo Kürkmen, *Osmanlılarda Ölçü ve Tartılar*, İst.;

Արսեն Յարմանի Օսմանյան կայսրության առողջապահության մեջ հայերի նպաստի, Ս.Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի մասին հսկա աշխատությամբ առիթն օգտագործվել է առաջին անգամ բարձր մակարդակով, փաստաթղթային ու նկարագարող հարուստ նյութի հիման վրա ժամանակակից թուրքերենով ներկայացնել հայ ժողովրդի պատմությունը սկսած ուրարտական շրջանից մինչ օրս : Տես՝

Yarman Arsen, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İst., 2001, s. 865

կալի չի եղել: Այդ ասպարեզներից առաջինը ռազմական բնագավառն էր, ուր հայերը դարերով ոչ միայն որպես զինվորներ, հրամանատարներ, ռազմական, իրավաբանական ուսումնարաններում տարբեր մասնագիտությունների ու առարկաների դասախոսներ, դասագրքերի հեղինակներ են եղել, բանակի, պալատի մատակարարներ, թարգմանիչներ, խորհրդականներ, բժիշկներ են ծառայել, այլև այս բնագավառի բազմաթիվ կարևոր հայտնագործությունների հեղինակներ²⁵ են եղել, բազմիցս փրկելով երկիրը ծանրագույն քաղաքական, պատերազմական իրավիճակներում:

Արևմտահայ մշակույթի ու նրա գործիչների համար 19-րդ դարը կայսրության բոլոր առաջավոր, մտավորական ու լուսավորական ուժերի համագործակցության հրաշալի շրջան է եղել, որն իր պտուղներն է տվել ի դեմս թուրք նոր, ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության ու նոր ծնավորված գրական լեզվի, պարբերական մամուլի, գիտությունների, արվեստների, կապիտալիստական նոր ծնունդ առնող տնտեսական հարաբերությունների զարգացման: Այս համագործակցությունը 20-րդ դարի արշալույսին արդեն գոյություն չունեի:

²⁵ Ծովային խարիսխի այժմյան տեսքի գյուտը, վառողի, զենքերի ու դրանց կատարելագործման, ծովային հրդեհների մարման ու ամենատարբեր բնագավառներում հարյուրավոր այլ գյուտեր, միտված երկրի տնտեսական կյանքի տարբեր կողմերի զարգացմանը: Դրանց մի մասը թուրքական և միջազգային պատենտներ են ստանում: